

ПОРІВНЯЛЬНА ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ІМПЕРІЙ АЙЗЕНШТАДТА

Олег Кукарцев

Національний університет "Львівська політехніка"

(стаття надійшла до редколегії – 10.10.2017 р., прийнята до друку – 06.11.2017 р.)

© Кукарцев О., 2017

Досліджено внесок Айзенштадта у розвиток порівняльної історичної соціології імперій. У центрі уваги є праця ізраїльського вченого "Політичні системи імперій: піднесення та падіння історичних бюрократичних суспільств". Розкрито особливості його типології політичних систем. Визначено вплив структурного функціоналізму на теорію та методологію дослідження імперій Айзенштадта.

Ключові слова: Айзенштадт, імперія, політична система, централізація, соціальна диференціація, ресурси влади, структурний функціоналізм, порівняльна історична соціологія.

EISENSTADT'S COMPARATIVE AND HISTORICAL SOCIOLOGY OF EMPIRES

Oleh Kukartsev

The contribution of Eisenstadt to the development of comparative historical sociology of empires is researched. The work of Israeli scientist 'The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies' is on the focus. The main goal of the research is to disclose the content of theoretical positions and the specifics of the methodology of this work.

It is clarified that Eisenstadt gave social science a valuable conceptual and methodological arsenal for understanding meaningful features, the history of the formation, development and dissolution of empires. The scholar focused on the systemic nature of the imperial regimes, the different social structures and institutions that characterized them, as well as the social processes that their rulers supported to preserve the systemic boundaries of their states. It was showed that to achieve his goal, Eisenstadt used a specific methodology – a comparative analysis of the substantial qualities of social structures, institutions and patterned social actions that develop within the social system and determine it. Following this methodology, the researcher proposed an original typology of historical political systems. Among the types he has selected, the main subject of the analysis in the book is 'centralized historical bureaucratic empires', a characteristic feature of which is the institutionalization of autonomous political power, as well as the deliberate development of 'free-floating resources', which encourages social differentiation on a large scale. The Eisenstadt's work significantly influenced the historical macrosociological studies of the empires of contemporary authors. Analyzing his scientific achievements, we obtain essential information about the theoretical and methodological means of studying empires and they can open up new perspectives for the comparative history of empires.

Key words: Eisenstadt, empire, political system, centralization, social differentiation, resources of power, structural functionalism, comparative historical sociology.

Творчий спадок Шмуеля Н. Айзенштадта є важливою віхою в історичній соціології імперій. Він дав соціальній науці багатий концептуальний та методологічний інструментарій для осмислення змістовних ознак, історії становлення, розвитку та розпаду імперій. Його вплив на історичні макросоціологічні дослідження імперій та соціальної влади відображено у працях таких

відомих дослідників: Д. Каутський, М. Манн, М. Дойл, О. Мотиль, Г. Мюнклер та ін. Актуальність дослідження творів Ш. Айзенштадта безсумнівна. Аналізуючи науковий доробок Ш. Айзенштадта, отримуємо цінну інформацію про теоретико-методологічні засоби вивчення імперій і вони можуть відкрити нові перспективи для порівняльної політичної історії.

Творчість Ш. Айзенштадта добре досліджена. Без перебільшення можна стверджувати, що його праці з імперської проблематики набули статусу класичних з моменту їхньої публікації у 1960–1970-х рр. Відтоді не згасає інтерес до ідей Ш. Айзенштадта. Існує великий обсяг наукової літератури, у якій розглянуто його внесок у розроблення цієї теми. Зокрема, є деякі розвідки в Україні, які присвячені внескові ізраїльського вченого у вивчення імперій [див.: Баталов 2004; Кутуєв 2007]. Однак, деякі аспекти теорії та методології Ш. Айзенштадта у них висвітлені недостатньо повно. Відповідно актуальним є їхній детальний аналіз.

Головна мета розвідки полягає у розкритті змісту теоретичних положень та особливостей методології дослідження імперій Ш. Айзенштадта.

Інтелектуальні корені Ш. Айзенштадта ґрунтуються на переважних соціологічних підходах повоєнного періоду. Спочатку він ознайомився з ними завдяки своїм вчителям Мартіну Буберу та Річарду Крейбнеру, а потім, під час післядипломної освіти в Лондонській школі економіки через Едварда Шилза. Е. Шилз забезпечив справжній макросоціологічний підхід, який містив класичні соціологічні концепції М. Вебера та Е. Дюркгайма в межах структурно-функціональної структури, розробленої Т. Парсонсом. Як наслідок цих впливів, теоретична робота Ш. Айзенштадта характеризується рідкісною здатністю інтегрувати нові теоретичні концепції та методологічні інструменти в його емпіричний підхід, з тим щоб його соціологічна теорія розвивалася разом з емпіричним просуванням [Giesen, Šuber 2005: 233]. З цієї причини було б переключенням зарахувати його різноманітні праці до якоїсь окремої теоретичної парадигми.

Світове ім'я вчений здобув із публікацією у 1963 році монографії “Політичні системи імперій: піднесення та падіння історичних бюрократичних суспільств” (далі – “Політичні системи імперій”). Багато дослідників відзначали, що на момент видання праці вона була одним з небагатьох у той час масштабних порівняльних досліджень у сфері історичної макросоціології. За словами Г. Гамілтона, коли “Політичні системи імперій” з'явилися, книга наділила покоління соціологів та істориків особливим та майже драматичним повторним введенням у щось старе: соціологію історії. Як писав у 1963 році один рецензент, “Політичні системи імперій” були “найуспішнішим історико-соціологічним дослідженням, яке з'явилося після Макса Вебера” [цит. за Hamilton 1984: 85].

За багатьма авторитетними оцінками, монографія містить кращий опис імперської історії з структурно-функціонального погляду, який у цей час доступний. Справді Ш. Айзенштадт дав нам багатий інструментарій для осмислення генези, підтримання та розпаду імперій за допомогою теоретизування структурних відносин між соціальними групами у великомасштабних політиях та аналізу глобальних патернів розвитку у розподілі джерел соціальної влади [Weerd 2016: 133]. Попри критику структурного функціоналізму, “Політичні системи імперій” дають перелік ключових питань та рушійних сил, які дослідження з порівняльної історії імперій не можуть ігнорувати. Ш. Айзенштадт формулює два основні припущення на першій сторінці “Політичних систем імперій”. Перше припущення стосується універсальної оцінки історії: “Політична система є основною частиною будь-якої організації суспільства” [Eisenstadt 1963: 3]. Його друге припущення вказує на необхідність відзначити як засіб розуміння історичних варіацій те, що: “Різні типи політичних систем розвиваються і функціонують в певних соціальних умовах, а спадкоємність будь-якої політичної системи також пов'язана з такими специфічними умовами” [Eisenstadt 1963: 3]. Специфікація систем, таким чином, ґрунтується на логіці того, що те, що є загальним для усіх одиниць аналізу та є емпірично спостережуваним та системно важливим у них, є підхожою відправною точкою для побудови типології. Відповідно, Ш. Айзенштадт викладає основні характеристики усіх політичних систем, а також їхні взаємини з іншими інститутами суспільства, а потім використовує ці характеристики як змінні для визначення емпіричних кластерів, які вказують на потенційно валідні (історично реальні) типи політичних систем.

Отримавши ці характеристики від структурних функціоналістів, він постулює таке: по-перше, усі політичні дії організовані за ролями, але ступінь, у якій це відбувається, а також ступінь відмінності політичних ролей від інших ролей, відрізняється між суспільствами; по-друге, уся політична діяльність інституціоналізована, але ступінь та форма цієї інституціоналізації різняться. У деяких суспільствах існують спеціальні організації, що займаються особливими видами політичної діяльності, такими як законодавча, адміністративна, судова та партійна діяльність, тоді як в інших суспільствах ця діяльність вбудована в інші інститути, такі як ті, що стосуються сімейних та інших типів аскриптивних груп; по-третє, усі політичні системи мають цілі, але ці цілі

відрізняються залежно від їхнього змісту, інтересів яким вони слугують, від критеріїв їхнього визначення і від того, наскільки різні групи суспільства беруть участь у їхньому визначенні; по-четверте, усі політичні системи намагаються легітимізувати своє застосування влади, але вони відрізняються “типом легітимації, яка санкціонує певну політичну систему та її правителів” [Hamilton 1984: 97–98].

Використовуючи ці критерії як засіб специфікації типів, Ш. Айзенштадт розробив еволюційну типологію політичних систем, починаючи з “примітивних політичних систем”, “патримоніальних імперій”, “завойовницьких імперій”, “міст-держав”, “феодалних систем” та “централізованих історичних бюрократичних імперій” і закінчуючи “сучасними суспільствами різних типів (демократичного, авторитарного, тоталітарного...)”. Серед зазначених типів політій, предметом аналізу у книзі є “централізовані історичні бюрократичні імперії”. Вирізняє їх те, що вони стоять як своєрідні утворення між давниною та сучасністю, не обов’язково ведучи від одного до іншого. Інакше кажучи, без гарантій соціальної еволюції. Суть цієї історичної конфігурації – “обмежена автономія політичної сфери”, яка виражається через: 1) “розвиток автономних політичних цілей” у правителів та меншою мірою в інших суб’єктів; 2) “обмежену диференціацію політичної діяльності та ролей” від інших видів діяльності та ролей, виражена особливо у виникненні процесу власне “політичної боротьби”; 3) спроби “організувати політичну спільноту в централізовану одиницю” та 4) “розвиток специфічних організацій управління та політичної боротьби” [Eisenstadt 1963: 19].

Оскільки відправною точкою Ш. Айзенштадта є цілі правителів (їхнє загальне прагнення до політичної автономії), насправді він має цілком чітку точку відліку для проведення аналізу величезного комплексу емпіричних даних, що стосуються досліджуваної проблеми. Вона полягає у пошуку відповіді на питання: за яких умов такі цілі будуть інституціоналізовані у конкретній, частково успішній формі історичних бюрократичних імперій? Хоча цілі правителів забезпечують фокус його аргументації у цьому сенсі, аргументація сама по собі не є волонтаристською. Як показують негативні приклади Карла Великого та Чингізхана, правителі не можуть інституціоналізувати імперії, лише бажаючи це зробити, – хоч би якою сильною була їхня воля, хоч би якою чіткою була їхня мета і хоч би якою великою була їхня влада. І прагнення створити автономні політичні та адміністративні структури і

(частково) успішне створення таких структур відбуваються лише за певних цілком визначених соціальних умов, – стверджує Ш. Айзенштадт [Eisenstadt 1963: 30]. Ці умови забезпечують другу необхідну змінну величину у його теорії формування імперських систем. А саме, прагнення політичної автономії та централізації виникає, і у нього є якась перспектива успіху лише тоді, коли існує обмежений ступінь загальної структурної диференціації у неполітичних сферах суспільства; коли деякі люди звільнилися від жорстких статусів і ролей традиційних аграрних соціальних відносин; коли релігійна, культурна та економічна діяльність та ресурси певною мірою були “вивільнені”, коли комерційний, міський та навіть професійний способи життя мають певну власну сутність та незалежність у суспільстві.

Загальні наслідки такого стану справ згідно з Ш. Айзенштадтом подвійні: по-перше, у суспільстві існує запас того, що він називає “вільно плаваючими ресурсами”, “робоча сила, економічні ресурси, політична підтримка та культурні ідентифікації не ... передані заздалегідь жодним основним партикулярним аскриптивним групам”; і, по-друге, проблеми регулювання та контролю виникають у формі конкуренції та конфліктів щодо розподілу, експлуатації та використання цих ресурсів. Особливі політичні цілі правителів є відповіддю на ці проблеми. Та саме вільно плаваючі ресурси є ключем до здатності правителів реалізувати свої цілі.

Інституціоналізація імперських систем стала можливою завдяки здатності правителів мобілізувати та використовувати ресурси, породжені структурною диференціацією, для того щоб вирішити проблеми, які виникали із самого існування цих ресурсів – проблеми, які неполітичні механізми не могли вирішити так, щоб задовольнити деякі або усі зацікавлені сторони. Проблеми спричинили політичні прагнення; прагнення проявилися у створенні політичного механізму управління ресурсами; ресурси забезпечили зростання механізму. Саме взаємодія державотворчих цілей та дій правителів і ресурсів, створених обмеженою структурною диференціацією, забезпечила основу для історичних бюрократичних імперій як окремої державної форми [Abrams 1982: 181].

Ця частина теоретизації достатньо гостра та поживна для того, щоб Ш. Айзенштадт міг розгорнути, як наступний етап своєї аргументації, серію прогнозних гіпотез про долі окремих імперій та обґрунтувати їх різною мірою у поняттях релевантних історичним даним. Зрозуміло, наприк-

лад, можна очікувати, що ступінь та рівень бюрократичного інституційного розвитку буде сумірним з двома основними компонентами систем, визначених в теорії – автономією цілей правителя та структурною диференціацією суспільства. І навпаки, можна очікувати, що інституціоналізація політичних систем призведе до різноманітних криз, оскільки вона або вичерпала запас вільно плаваючих ресурсів у суспільстві (індекс структурної диференціації) або перешкодила автономії цілей правителя, прив'язуючи владу надто міцно до тієї чи іншої групи в загальній політичній боротьбі. Фактично це були два найпоширеніші шляхи занепаду історичних бюрократичних імперій. Незважаючи на те, що Ш. Айзенштадт звертає велику увагу на розроблення та підтвердження таких гіпотез, стрижень його аналізу деінде.

Справжнє питання його вихідної теоретизації бюрократичних імперій полягає у тому, що вони були не просто продуктами сполучення – збігу деяких видів соціальної диференціації та певних видів політичних цілей. Набагато більш фундаментальним є те, що вони були продуктами суперечностей, спорудами, які були можливі лише за умови, що вони були засновані на суперечності. Правителі повинні були бути прив'язані до традиційного соціального порядку через культурні, економічні, соціальні та політичні зобов'язання. Проте їхні державні заходи були основані на послабленні, якщо не на стійкій ерозії цього порядку. Незважаючи на свої зобов'язання, правителі примудрилися ввести у дію цілі, розвиваючи політичний апарат, який міг би мобілізувати та використати скромні вільно плаваючі ресурси суспільств, якими вони управляли. Але при цьому вони також загострювали суперечності, розвиваючи саму соціальну диференціацію (у формі нових каналів політичного контролю та боротьби), що надало їм можливостей, а також проблем.

Тут, утім, аналіз Ш. Айзенштадта спирається на гіпотезу, яка впливає з його попереднього трактування формування імперських систем: а саме, що умови їхньої витривалості потрібно знайти у здатності правителів підтримувати політичний процес (адміністрування, боротьбу, стягнення та рішення), що фактично слугувало закріпленню конкретних умов, які призвели до появи систем у першу чергу, тобто “постійного співіснування певних рівнів автономних політичних цілей та орієнтацій та обмеженої, але всеосяжної диференціації соціальної структури” [Eisenstadt 1963: 11]. У підсумку

історичні бюрократичні імперії були балансуєчим актом. У результаті боротьби, що набуває форми механізму для артикуляції та регулювання боротьби, вони виживали, підтримуючи діалектику боротьби між цілями правителів та різноманітною опозицією до цих цілей.

Використовуючи вільно плаваючі ресурси як керівний принцип, Ш. Айзенштадт розглядає боротьбу між інституційними акторами та соціальними групами за контроль над такими ресурсами, і особливо між правителями та аристократією. Враховуючи конкретні історичні події, автор робить висновок, що соціальний розвиток аграрних імперій гальмувався обмеженим рівнем вільних ресурсів; і що вільні ресурси були обмежені, оскільки традиційна та недиференційована політична діяльність не відповідала політичним цілям, які були більш диференційованими. Висловлюючись структурно-функціональними термінами, навіть якщо існувала “необхідність” соціальної диференціації, політичний апарат, незважаючи на розвиток бюрократії, не “виконував свою функціональну роль”; соціальний та інституційний розвиток не розвивалися синхронно. Ш. Айзенштадт поставив під сумнів наріжний камінь структурного функціоналізму [Marangudakis 2012: 8].

Хоча висновки “Політичних систем імперій” не вразили багатьох, оскільки структурний функціоналізм вийшов з моди, коли книга була вперше опублікована, вторинні висновки дослідження приведуть Ш. Айзенштадта не лише до великої реконструкції структурного функціоналізму, а й до побудови нової соціологічної теорії та нового розуміння макросоціального розвитку. Передусім ізраїльський дослідник зауважив, що структурна диференціація в соціальній системі імперій не завжди призводить до відповідної інституційної диференціації (як припускав парсонівський структурний функціоналізм), але вона була обумовлена наявністю політичних антрепренерів або еліт з баченням та здатністю створити оригінальні політичні інститути. Такий паралельний розвиток відбувався лише тоді, коли були наявні обидва компоненти, тобто напівавтономні еліти з соціальною диференціацією. По-друге, імперські політичні системи були охоплені внутрішніми протиріччями, властивими їхньому власному існуванню – такими як (а) між створенням та контролем вільних ресурсів, (б) цілями правителів, які визначали кордони системи та нездатністю системи реалізувати імперську політику, та (в) між

прагненням правителів звільнитися від аскриптивних груп і функцій та їх аскриптивною легітимацією. І, по-третє, доля імперій залежала від комбінації зовнішніх загроз і внутрішньої боротьби або суперечностей, які були переплетені в тканині самої імперської системи. Результати дослідження особливо критично ставляться до еволюційних припущень структурного функціоналізму. На думку Ш. Айзенштадта, суспільства змінюються в різних напрямках відповідно до конкретних, місцевих обставин. Еволюційні теорії нечутливі до цих місцевих обставин і не можуть бути придатними до певних відмінностей між суспільствами [Tucker 2004: 153]. По-перше, соціальні зміни не обов'язково призводять до структурної диференціації. По-друге, навіть коли структурна диференціація призводить до інституційних змін, останні можуть бути не скрізь подібними, та може спричинити у схожих соціальних системах різні шляхи інституційних та структурних змін. Якщо коротко, то інституційне формування та структурна диференціація багатоспрямовані: жодна соціальна система не може вважатися сама собою зрозумілою; інституційні антрепренери необхідні для існування соціальної системи; система не може уникнути внутрішніх суперечностей; соціальна система може впасти під певним тиском.

Загалом одним з великих достоїнств “Політичних систем імперій” було те, що Ш. Айзенштадт зробив мотив визначальною детермінантою в історичному формуванні політичних систем. Примітною особливістю структурно-функціональних досліджень була їхня відносна байдужість до інтенцій, соціально-психологічних диспозицій, схильностей та цілей людей, чий життя визначали зміст історичних процесів. Увага була незмінно зосереджена на структурних умовах та функціональних діях, на інституційних наслідках відносин, незалежно від того, чи були вони навмисними чи ненавмисними. Справжні наміри сторін у відносинах розглядалися як чинник досить незначного пояснювального значення. Згідно з Т. Парсонсом, структурна диференціація – це адаптивна реакція соціальної системи на напруження, що відновлює рівновагу та функціональність (те, чого система “потребує”, структурна диференціація “забезпечує”). Натомість, Ш. Айзенштадт перемістив епіцентр соціальних перетворень від системних потреб взагалі до політичних еліт, які задовольняють свою потребу у владі через створення нових і більш спеціалізованих або цілеспрямованих політичних інститутів. Але, хоча в системі є полегшення, боротьба за статус та владу цих нових еліт

створює нові конфлікти за обмежені ресурси. Незважаючи на важливість його критичних зауважень, “Політичні системи імперій” залишалися добре вбудованими в парсонівську концепцію, оскільки Ш. Айзенштадт залишався прихильним проблематиці адаптації, гнучкості, системних кордонів та продуктивних можливостей. Він наповнив структурний функціоналізм гарною дозою агентивної волі та невизначеності, але докорінно не змінив цього підходу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Баталов, А. (2004). “Исторические бюрократические империи” в теории Ш. Эйзенштадта и их трансформация в “модернизированное общество”. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, сер. Філософія. Філософські перипетії*, 638, 49–56.
- Кутуєв, П. (2007). Порівняльно-історична соціологія модернізації: теоретизування Ш. Айзенштадта. *Соціальна психологія: Український науково-практичний журнал*, 4, 17–26.
- Abrams, P. (1982). *Historical Sociology*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Eisenstadt, S. (1963). *The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*. New York: Free Press of Glencoe.
- Giesen, B., –uber D. (2005). Eisenstadt, Shmuel N. In G. Ritzer (Ed.). *Encyclopedia of Social Theory, Vol. 1*, 233–234. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Hamilton G. (1984). *Configurations in History: The Historical Sociology of S. N. Eisenstadt*. In T. Skocpol (Ed.), *Vision and Method in Historical Sociology*, 85–128. New York and Cambridge: Cambridge University Press.
- Marangudakis M. (2012). Multiple Modernities and the Theory of Indeterminacy: On the development and theoretical foundations of the historical sociology of Shmuel N. Eisenstadt. *ProtoSociology, Vol. 29: China's Modernization II*, 7–28.
- Tucker A. (2004). *Our Knowledge of the Past: A Philosophy of Historiography*. New York: Cambridge University Press
- Weerdt H. D. (2016). Shmuel N. Eisenstadt and the Comparative Political History of Pre-Eighteenth-Century Empires. *Asian Review of World Histories*, 4, 1, 133–162.

REFERENCES

- Abrams P. (1982). *Historical Sociology*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Batalov A. A. (2004). “The Historical Bureaucrat Imperia” in the Sh. Eisenstadt’s Theory and their Transformation into “Modern Society”. [In Russian]. *Herald of Kharkiv National University named after V.N. Karazin, Seria: Philosophy. Philosophical Debates*, 638, 49–56.
- Eisenstadt S. N. (1963). *The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*. New York: Free Press of Glencoe

Kutuiev, P. (2007). Comparative and Historical Sociology of Modernization: Eisenstadt's Theorization. [In Ukrainian]. *Social Psychology: Ukrainian Scientific and Practical Journal*, 4, 17–26.

Giesen, B., -uber, D. (2005). Eisenstadt, Shmuel N. In G. Ritzer (Ed.) *Encyclopedia of Social Theory*, 1, 233–234. Thousand Oaks: SAGE Publications.

Hamilton G. (1984). Configurations in History: The Historical Sociology of S. N. Eisenstadt. In T. Skocpol (Ed.), *Vision and Method in Historical Sociology*, 85–128. New York and Cambridge: Cambridge University Press.

Marangudakis M. (2012). Multiple Modernities and the Theory of Indeterminacy: On the development and theoretical foundations of the historical sociology of Shmuel N. Eisenstadt. *ProtoSociology*, Vol. 29: *China's Modernization II*, 7–28.

Tucker A. (2004). *Our Knowledge of the Past: A Philosophy of Historiography*. New York: Cambridge University Press.

Weerd H. D. (2016). Shmuel N. Eisenstadt and the Comparative Political History of Pre-Eighteenth-Century Empires. *Asian Review of World Histories*, 4, 1, 133–162.